

כרוניקה של חיסול ידוע מראש

העיירה האוקראינית בוצ'אץ' כמקרה מבחן להתאפשרותו של רצח עם

רוחמה אלבג 31.08.2020 17:46

אנטומיה של רצח עם — חייה ומותה של עיירה ושמה בוצ'אץ', מאת עמר ברטוב, תירגמה מאנגלית איה ברור, הוצאת עם עובד, ספריית אופקים, 2020, 352 עמודים

ההיסטוריון עמר ברטוב פותח את פרק הסיכום בספרו רחב היריעה על העיירה הקטנה בוצ'אץ' בשני משפטים בלתי מפתיעים: "כתיבתו של ספר זה נמשכה זמן רב. היא נפרשה על פני שני עשורים, שלוש יבשות, תשע ארצות ועשרות ארכיונים".

אמנם בוצ'אץ', כדבריו, היא "עיירה פוסט-סובייטית נידחת ועלובה, ענייה, מוזנחה ומדוכאת", קביעה המצננת לרגע את הקריאה, ועולה החשש שאולי היא עוד שם ברשימה ארוכה של עיירות שנחקו מהמפה היהודית, אולם לבוצ'אץ' זו יש ייחוד. היא מקום שובה לב לדבריו, שוכנת בין גבעות שנהר מתפתל ביניהן ומיד מתברר המניע העיקרי שלו "כשחייתה שם אמי, זו היתה עיירה קסומה וכזו היא נותרה בזיכרונה".

בעקבות שיחה מאוחרת עם אמו, היא סיפרה לו על "העיירה הקסומה", אגב התעלמות מחורבנה, והביעה רצון עז לבקר בבוצ'אץ', ביקור שלא הסתייע כיוון שהלכה לעולמה שלוש שנים אחרי אותה שיחה. כך הופך המחקר המקיף גם למסע בעקבות האם וזיכרונותיה, וברטוב מתוודה כי המשימה שקיבל עליו השתלטה לחלוטין על חייו.

מסע השיבה של הבן ההיסטוריון לבוצ'אץ' מבקש לברר לא רק איך חיו היהודים בעיירה, מה היו פניה של הזוועה ואחריתם. הוא מפנה את מבטו לעבר שורשיה העמוקים של השנאה ובוחן מה איפשר את צמיחתה. הליקוט השיטתי של הררי הידע שצבר, המיקוד והכתיבה הקולחת, מתבררים כפרק מצמית בהיסטוריה, גם בהיסטוריה המשפחתית.

ברטוב סוקר צמתים חשובים בתולדות בוצ'אץ', מכפר המוזכר לראשונה בשנת 1260 כנחלתה של משפחת אצולה פולנית דרך מרד חמלניצקי, ההרס שזרעו חילותיו ומותם של אלפי יהודים באזור. נוסע שביקר בה שנים ספורות לאחר מכן מתאר אותה כ"עיר גדולה ומשעשעת" ומתפעל מהשתקמותה המהירה ומציין: "בנו אותה מחדש, בייחוד היהודים" הגרים בה במספר רב (עמ' 24). תולדותיה רצופים מאבקים, נאמנויות ושלטונות מתחלפים, כשהציר המרכזי בספר בוחן את מערכת היחסים הטעונה בין בני הלאומים השונים שחיו בה בהרמוניה מסוימת, אך גם בחיכוכים וחשבונות בלתי-גמורים.

הספר פורש בהרחבה את התנאים והנסיבות שבהם חיו שלוש הקבוצות האתניות הללו בכפיפה אחת, בנחת אך גם בחשדנות בסיסית, באיבה ועלבונות הדדיים, קנאות ומשטמה, וכיצד הלכה ונרקמה בחשאי משאלת לב של "שכנים ותיקים, לא תמיד ידידותיים" (עמ' 72), להביא לדחיקתם המוחלטת של "הזרים", סוגייה מתעתעת לכשעצמה. הכעס, למשל, נבע מכך שבתי אבן נאים וחנויות שופעות כל-טוב בלב העיר היו של יהודים, לעומת בתי האוקראינים ש"נחבאו בפאתי העיר".

דוגמה נוספת תמחיש את כרוניקת השנאה שפיעפעה שנים ועירערה את מעמדם של היהודים במקום מראשית התיישבותם כמעט. בית הכנסת הראשון מעץ עמד על גדות נהר הסטריפא ונהרס על-ידי חילות חמלינצקי אחרי רצח עקוב מדם, גם של נזירות מקומיות. גלגוליו ואחריותו מתוארים ב"סיפור פשוט" מאת עגנון. בית הכנסת החדש נבנה בשנת 1728 לצדו של בית המדרש הישן והיה מבנה מפואר בכל קנה מידה, דומה "לקציצה של תפילין", כדברי עגנון המקדיש לו סיפורים אחדים.

במלחמת העולם הראשונה, הנסקרת בספר בהרחבה וביסודיות, מצטט ברטוב יומן ביידיש שכתב אבא לב, חייל רוסי-יהודי שהגיע לבוצ'אץ שנכבשה על ידי הצבא הרוסי לאחר שהקוזקים חוללו בה שמות. החייל כתב על מראות זוועה ועל בית הכנסת: "נדהמתי למראה תמונה מחרידה של הרס, ונדליזם ואכזריות", וכן על נשים ערומות למחצה שביקשו לתפוס מחסה בחצר המבנה (עמ' 67). החיים חזרו למסלולם עם שוך הקרבות, אך בית הכנסת נבזז שוב ותכולתו נהרסה במלחמת העולם השנייה, הפעם על-ידי כנופיות אוקראיניות. כשהגרמנים הלכו והתבססו בעיר המבנה הוסב לאורווה. בתקופת השלטון הקומוניסטי הוא נהרס ובשטחו הוקם מרכז.

ברטוב פורט עד דק את שרשרת המאבקים הפנימיים בין האוכלוסיות האתניות השונות, כשמלים כמו אלימות וגירוש ריחפו בין רחובותיה של בוצ'אץ ורוחות הרפאים של העבר נשבו תדיר. היהודים העיקר על האוקראינים והללו שאפו להשתחרר גם מן הפולנים, ולימים הצליחו לגרשם. המתח בין פולנים לאוקראינים בין שתי מלחמות עולם הגיע לנקודת רתיחה, כשהיהודים נעים בין נאמנויות מתחלפות. במלחמת העולם השנייה ובעידודם המלא של הגרמנים הוכרזה העיירה כעבור זמן קצר למדי כנקייה מיהודיה. רבים נשמו לרווחה.

ברטוב מסיק כי היתה זו כרוניקה של חיסול ידוע מראש וכי כולם חיכו לשעת כושר, בעיקר האוקראינים. המהלך המתואר בדקדקנות התאפשר בסיועה של המשטרה האוקראינית. "רבים מן השוטרים הללו הכירו אישית את קורבנותיהם... (היהודים) נהרגו בידי גברים מוכרים להם — שכנים עמיתים, חברים לכיתה או הורים של חברי ילדיהם" (עמ' 159). הרצח התאפשר גם בשל שיתוף פעולה של המשטרה היהודית, היודנראט, שממדי האכזריות והשנאה לא פסחו על חבריה.

בתום המלחמה נדרש המזכיר הראשון במפלגה הקומוניסטית של מחוז בוצ'אץ' לאמוד את ההרס שזרעו הגרמנים בעיירה. תשע מאות בתים עמדו ריקים, חלקם חרבים. נהרסו בתי חרושת, רשתות חשמל וטלפון, גשרים וכך הלאה. הוא מונה כמה אזרחים הרגו הגרמנים. "העיר בוצ'אץ' נעשתה שוממה", איש מתושביה המקוריים לא נשאר, סיכם. כן ייחשפו קברי המונים, יישמע קולם של עדי ראייה ויתגלו מחוות אנושיות של הצלה וסיוע אגב סיכון עצמי. "קציר הדמים", מוסיף ברטוב, לא פסח על לאומנים פולנים ואוקראינים שטבחו אלה באלה, העימות הבין-אתני השתולל במלוא עוזו, היהודים כבר לא היו שם.

ספרו החשוב של ברטוב מאיר ומוסיף לידיעות על העיירה המוכרת היטב בזכות ש"י עגנון, שהפך אותה לסמל ולזירת ההתרחשות של רבות מיצירותיו, כמו "והיה העקוב למישור", "הנידח", "סיפור פשוט" ו"אורח נטה ללון", המבוסס על רשמיו מביקורו האחרון בעיירה באוגוסט 1930.

המפגש המאוחר עם עיר הולדתו, כפי שכתב לרעייתו באריכות, עורר בו התפעלות. הוא התקבל בכבוד רב ובמשך שבוע הילך בה אפוף שמחה. מנגד הוא חש גם באווירה הקודרת השוררת בה והתוודע לשינויים שחלו בה בעקבות מלחמת העולם הראשונה. עגנון נתן לכך ביטוי עגום ברומאן "אורח נטה ללון", המשתלב באופן מושלם עם ספרו של ברטוב.

בשנות החמישים יצא עגנון בהצהרה "בונה אני עיר" והחל בכתיבת עשרות סיפורים על בוצ'אץ'. הקובץ שנכתב "בצערי וביגוני", כדבריו במוטו לספר, המכיל 700 עמודים, כונס אחרי מותו בשם "עיר ומלואה", והוא מקיף את בוצ'אץ' מכל היבט אפשרי – אנשיה, נופה, מבניה, כליה, ספריה, מנהגיה, עלילותיה וכל מה שבה. ברטוב בחר כמוטו לספרו קטע מהסיפור "הסימן", בו התמודד עגנון עם הידיעות על חורבנה.

אמנם עגנון מספר עליה במלים שלו ומפליא לספר את "שבחה של עירנו", אך אינו חוסך גם ביקורת קשה, קטנוניות ולעג. הוא כמעט אינו נוגע בחיסולה הנוראי, למרות ההבנה שהעיירה עליה הוא מבסס את דבריו איננה עוד. ברטוב משלים את התמונה בהרחבה וניגש לספר על בוצ'אץ' בכלים מחקרניים מובהקים, כשבין הישגיו של ספרו הוא מלא קשב לעדויות שבכתב ולקולותיהם של העדים הפורים שעוד נותרו ומאפשר להם "לספר את ההיסטוריה במלותיהם שלהם" (עמ' 18).

הוא מציין כי במוזיאון ההיסטורי המקומי, שנחנך ב-1982 בתקופה הסובייטית, אין זכר ליהודים. חניכי הגימנסיה המהוללת לא למדו דבר על עמנואל רינגלבלום ושמעון ויזנטל, ילידי המקום ותלמידי הגימנסיה, וגם לא על ש"י עגנון (נחה, אמו של רינגלבלום, היתה בת-בית במשפחת הסופר ואביו היה קרוב משפחתו. תולדותיהם מובאים בסיפור "השותפים" בכרך "עיר ומלואה").

מסעו בן שני העשורים של ברטוב מסתיים בכך שבראש המבצר המשקיף על בוצ'אץ' מתנוסס דגלם בצבעי שחור-אדום של האוקראינים. "ההיסטוריה", חותם ברטוב את ספרו, "חזרה לתעלוליה הנושנים".